

REFLEXIÓK

MELEGH ATTILA – SIK ENDRE

Kritikai reflexiók a népszámlások használatának társadalomtudományi módjára

A „*Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*”
című a TLI, Közép-Európai Tanulmányok Központjában
2002. november 7-én megrendezett konferenciához *

A népszámlálás a 18. században létrejött biopolitikai rezsिम terméke, amely újfajta hatalmi rendként érdeklődni kezdett a születés és halálozás, epidémia és endémia tömeges folyamatai iránt, illetve célul tűzte ki, hogy azokba beavatkozzon valamiféleképpen elgondolt egyensúlyok érdekében. Azóta a census egy szinte minden országban megismételt aktus, amelynek során a politikai folyamatok szerves részeként társadalmi, nyelvi, demográfiai, nemzetiségi és sok esetben faji térképet készítenek az adott állam területén élőkéről. És ahogy a térképek sem ártatlanok (már a területek elnevezése is uralmi aktus), úgy a censzusok is az adott állam és az adott állam lakói közötti rendkívül egyenlőtlen tárgyalási folyamatok eredménye.

Ki ne tudná ezt Közép-Európában, ahol a népszámlálások államok közötti vitákat eredményeznek, ahol nincs olyan kisebbség, amely ne beszélne népszámlálási csalásról, vagy ahol emberek millióit lehet elhurcolni és meggyilkolni, mert más államhoz kötődik nemzetiségi alapon, vagy mert nemkívánatos fajként rontja a térgazdasági „egyensúlyokat.” Más szavakkal talán a gyarmati területekhez hasonlóan itt kell a legkevésbé elmagyarázni, hogy a census társadalmi konstrukció. Mégis úgy tűnik, hogy a számok közlésével és elemzésével eltűnnek a fenti szempontok, vagy még pontosabban kevesen

* A konferencia anyaga azóta megjelent. Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003.

próbalnak meg utána járni, hogy a tárgyalási folyamatban kialakuló állami és állampolgári összeírás-kontaktusok miképpen adják ki a kemény tényként kezelt számokat. És talán ez az első fontos pont az alábbi elemzések kapcsán. Mit kezdünk a többes kötődéssel, a szórvánnyal és a „foszlánnyal”, ahogy Sebők László nevezi? Hogyan közelítjük meg az etnikailag és fajilag diszkriminált roma lakosság census döntéseit, amelyik népesség a leggyengébbek pozíciójából tárgyal az állammal az identitásáról. Egyáltalán van-e a globális nemzetiségi census számoknak valamiféle értelme, azonkívül, hogy körülbelül ennyi ember hajlandó identitás politikailag egy adott besorolást elvállalni és abban megmutatkozni (láthatóvá válni) a népszámlálás időpontjában?

Ez utóbbi kérdés már csak azért is fontos, mert főképp az elvándorlás, tehát a régióban élő magyarokat igencsak sújtó demográfiai folyamat következtében az adott időpontokra vonatkozó népességszám jelentősen, több százalékkal is eltérhet attól a kisebbségi számtól, amely az adott területhez kötődik. A kilencvenes évek elején a térségből igen sok magyar és nem magyar nemzetiségű polgár tartózkodott például Németországban, ahonnan a kinti adatok alapján úgy tűnik igen sokan visszaáramoltak. Az ilyen ingadozó elvándorlás magyarországi szinten több százezer fő lehet és ezzel a számoláshoz, sőt indirekt módon a migráció becsléséhez alapul használt népességszámok meglehetősen bizonytalanok. Félreértés ne essék: az ilyen típusú érvek nem a népszámlálást próbálják illegitimé tenni, hanem inkább azon számmisztika ellen hadakoznak, amelyek a „valós” és statisztikailag csak nehezen ellenőrizhető folyamatok leírása helyett számokat vetnek fel mechanikusan, azokkal üdvözölnek politikai folyamatokat vagy kiáltanak farkast. A legfontosabb kérdés az itt következő népszámlálási értékelés kapcsán az, hogy az elemzés során a népszámlálás elfedi a köröttünk zajló folyamatokat, vagy pedig segít azok kontúrjait feltárni.

A számokat csak eszközként használó leírásban különösen fontos lenne, hogy a homogén kisebbségek és anyaország képzete helyett, demográfiai is társadalmilag erősen rétegzett, sőt urambocsa’ osztálytársadalmakban gondolkozunk a piacviszonyok által uralt térségünkben. Ez nemcsak azért fontos, mert szinte nincs olyan komoly szociológus, aki ilyen társadalmi viszonyok esetén ne gondolkozna el legalább ezekről a kérdésekről, hanem azért is, mert úgy tűnik, hogy a demográfiai viselkedés nagyon erős társadalmi meghatározottságot mutat például Magyarországon a kilencvenes években. Ebből a szempontból különösen érdekes Gerhard Baumgartner elemzése az Ausztriában élő magyar nemzetiség kapcsán, amely karakteres felekezeti-rendi csoportokat különít el ezen viszonylag kisebb közösségek közül. Úgy tűnik, komolyabban meg

kell néznünk, hogy a magyarság milyen töréspontok mentén tagozódik bele a térség társadalmába és hogy ezen csoportok mennyiben mutatnak más és más demográfiai magatartást. Mely csoportok vállalkoznak a vándorlásra? Kiből lesz globális kiszolgáló személyzet, kiből lesz szezonmunkás vagy éppen határon átnyúló üzleti kapcsolatokat építő „transznacionális” vállalkozó? Mekkora pontosan az a népesség a magyar kisebbségen belül, amelyik a rendszerváltással járó legnagyobb sokkot kapta, pl. ipari szak- és segédmunkásként és ez a réteg hogyan reagált demográfiai szempontból? Úgy tűnik, már régen eljött az ideje annak, hogy ne fedjük el ezeket a töréspontokat a censusban megadott kisebbségi státuszúak homogenizációja révén.

A fenti általánosabb észrevételek után nézzük meg egy sajátos szemszögből, mégpedig a migrációkutató szempontjából, hogy milyen korlátokra kell tekintettel lennünk, ha a népszámlások segítségével akarjuk a vándorlás társadalmi jelenségét vizsgálni. Tételünk az, hogy a népszámlálás a migráció szociológiai elemzése számára nagyon fontos kiindulópont, de számos olyan jellemzővel bír, ami miatt érvényessége korlátozott. Másként: paradox módon miközben a népszámlálás adatai a migrációs kutatások számára megkerülhetetlenek, ennek ellenére csak gyanakodva és kritikusan szabad ezen adatokat felhasználni.

A következő érveket ajánljuk az olvasó figyelmébe:

A. Mivel a népszámlálás drága dolog, ezért legfeljebb tízévenként kerül rá sor. Emiatt minden évtized felében legalább öt évvel korábbi viszonyítási pontot jelent, amit nem lehet elhanyagolni, amikor a népszámlálást gyorsan változó jelenségek esetében használjuk viszonyítási alapként (mintavételhez, súlyozáshoz), mint pl. a migráció.

B. Mivel a népszámlálás egy eszmei időpontban mért állapotra érvényes csupán, ezért két népszámlálás idősoros elemzése (még teljesen azonos kategóriarendszer esetében is, pedig azok is tudnak ám változni) nem alkalmas a közte eltelt tíz év történéseinek pontos regisztrálására. Ez természetesen olyan társadalmi jelenségek esetében okozhat nagy hibát, amikor a jelenség hirtelen növekvő és eltűnő hullámok formáját öltheti. Mint a migráció, ami például azt eredményezheti, hogy egy tíz éves ciklusú transmigrációt két népszámlálás adatainak összevetéséből nem rekonstruálhatunk.

C. A migrációs tervek vizsgálatára a népszámláson alapuló véletlen mintavétel (ez minden statisztikus álma) azért alkalmatlan, mert ez azt feltételezi,

hogy a teljes népességre érvényes a migrációs hajlam, illetve, hogy a népszámláláskor felmérték a migrációs kutatás idején mind „otthon vannak”.

Az előbbi feltételezés nem állja meg a helyét, amennyiben a gyerekek és az idősek, a képzetlenek esetében igaz az, hogy nem vehetőek komolyan számításba migrációs tervek alanyaiként, akkor ezekre a csoportokra nem szabad a migrációs hajlam becslését kiterjeszteni. (Különösen, ha ezek a jellemzők egyidejűleg jellemzik az egyént – és persze a társadalom más csoportjait is, pl. betegeket, életfogytiglani börtönbüntetésüket töltőket stb.) Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor az ebből fakadó torzítás természetesen nem a népszámlálás, hanem az elemző hibája. Ez a hiba különösen akkor nagy, ha a migrációképtelen népességcsoportok aránya nagy a teljes populációban.

A második feltételezés, hogy mindenki ott él, ahol a népszámlálás alapján ezt véljük, a migrációs potenciál alulbecslését eredményezi. Ha ugyanis feltételezzük, hogy aki egyszer migrált, az újra vándorlásba kezd, akkor az éppen külföldön dolgozók, élők, akik a migrációs kutatásban hiányoznak a kérdőívek kitöltői közül, de valószínűleg a népszámlásban szerepeltek, az átlagosnál nagyobb migrációs potenciállal rendelkeznek. Következésképpen hiányuk miatt a népszámlálás véletlen mintája a valóságosnál alacsonyabb migrációs potenciált eredményez.

Persze ezen a súlyozás segít, amennyiben a fiatalabb városi férfiak – akik körében az átlagosnál magasabb a migrációs hajlam – alulreprezentáltságát alkalmas súlyozással helyre lehet állítani. Ez azonban csak erre a néhány alapvető szocio-demográfiai változóra érvényes, miközben pl. a migrációs burok hatásával nem tudunk mit kezdeni? Tehát azzal, hogy az egyébként teljesen azonos szocio-demográfiai jellemvonásokkal rendelkezők közül azok, akiknek ismerősei között sok a (potenciális) migráns, azok maguk is hajlamosabbak a migrációra? Erre súlyozni nem lehet.